

УДК 001:316.77

**ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ
ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ПОНЯТТЯ «КОМУНІКАЦІЯ» В
СУЧАСНІЙ ФІЛОСОФІЇ**

О.М. Джалілова, аспірантка КНУ імені Тараса Шевченка

В статті розкриваються основні напрямки вивчення процесів комунікації в сучасній філософській думці. Розглядаються погляди на природу комунікації класиків соціальної і філософської думки ХХ століття К. Ясперса, М. Лумана, Ю. Габермаса, М. Маклуена. Автор статті аналізує різноманітні концептуальні підходи, які розкривають різні аспекти поняття «комунікація», що свідчить про її всеохоплюючий і загальний характер.

Ключові слова: комунікація, теорія комунікації, екзистенція, діалог.

Соціальні процеси другої половини ХХ століття, пов'язані з новими тенденціями цивілізаційного розвитку – інтеграція, глобалізація, з одного боку, а з іншого – індивідуалізація і атомізація особистості і т.д., посилили увагу до різних проблем спілкування. Швидкоплинність і різноманітність як одна з провідних ознак нового формуючого суспільства, способу життя, що породжується умовами перехідного періоду до постіндустріальної цивілізації, фрагментарність сучасного життєвого світу людини, яка в своїй поведінці все менше орієнтується на традицію.

У житті людини процеси спілкування, комунікації відіграють надзвичайно важливу роль. Тому не випадково природа, особливості, тенденції розвитку комунікаційних феноменів привертають увагу фахівців в різних областях знання. Термін «комунікація» (лат. Communicatio – «роблю загальним, пов'язую») з'являється в науковій літературі на початку ХХ століття. А найактивніше процеси спілкування почали вивчатися з середини ХХ століття. Введення в науковий обіг поняття комунікації зобов'язана дослідженням в галузі кібернетики та теорії інформації. Новаторські уявлення математиків Клода Ельвуда Шеннона і Норберта Вінера про трансляцію та обмін інформацією сприяли виникненню теорії комунікації та її широкому розповсюдженню за межі точних наук. Близькі за духом концепції комунікації розроблялися і раніше, наприклад, в лінгвістиці Романом Якобсоном, який розглядає мовну подію як комунікацію. У моделі комунікації або мовної події, за Якобсоном, беруть участь адресант і адресат, від першого до другого направляється

повідомлення, яке створено за допомогою коду. Контекст у зазначеній моделі пов'язаний зі змістом повідомлення, з інформацією, що ним передається; поняття контакту пов'язане з регулятивним аспектом комунікації. Модель Якобсона в різних її варіантах сьогодні застосовується в лінгвістиці як для аналізу функцій мови в цілому, так і для аналізу функціонування окремих її одиниць, виробництва мови і тексту. Сучасна соціолінгвістика, теорія комунікації та соціологія комунікації також запозичили модель Якобсона для опису комунікативних процесів. Евристична цінність даної моделі полягає в тому, що в ній враховується не тільки сама мова, але і користувач мови, і включений спостерігач. Однак цю схему не можна перевести в кількісні поняття, як це робив К. Шеннон. Модель Шеннона включає п'ять елементів: джерело інформації, передавач, канал передачі, приймач і кінцева мета, розташовані в лінійній послідовності (лінійна модель). Надалі модель була переглянута, щоб задовольнити потреби інших областей дослідження, пов'язаних з іншими видами комунікації. Переглянута модель включала шість компонентів: джерело, кодований пристрій, повідомлення, канал, декодер і приймач (наприклад, в технічній галузі – телефон). Ці технологічні терміни метафорично з успіхом застосовувалися і в інших моделях комунікативної взаємодії. Крім зазначених термінів, Шеннон ввів ще поняття шуму (надалі це стали пов'язувати з поняттям ентропії і, навпаки, негентропії) і надмірності. Ентропія (шум) в теорії комунікації пов'язана з тими зовнішніми факторами, які спотворюють повідомлення, порушують його цілісність і можливість сприйняття приймачем. Негентропія (негативна ентропія) пов'язана з тими випадками, коли неповне або перекручене повідомлення все ж отримано приймачем завдяки його здатності розпізнати повідомлення, незважаючи на спотворення і відсутню інформацію. Поняття ж надмірності, повторення елементів повідомлення для запобігання комунікативної невдачі, тобто, засоби проти ентропії, найчастіше демонструють саме на прикладі природних людських мов. Вважається, що всі мови приблизно наполовину надлишкові: можна знищити половину слів тексту або стерти половину слів у радіовиступі, але при цьому все ж збережеться можливість зрозуміти зміст повідомлення в цілому.

Статичність моделі Шеннона була заповнена поняттям зворотного зв'язку (feedback). Це поняття дозволяло зробити модель більш

реалістичною людської взаємодії в комунікації. Його введення було пов'язано з розвитком ідей кібернетики, теоретичні основи якої були викладені в роботах Норберта Вінера. Модель стала більш динамічною. Для того щоб модель комунікації в більшій мірі відповідала потребам в інших областях, крім телеграфної, висувалися і інші динамічні теорії комунікації. Наприклад, психологом Теодором М. Ньюкомом була розроблена більш рухлива модель комунікації, що відображала взаємодію учасників комунікативного акту, головним чином, його когнітивного, емоційного і артистичного аспектів.

Підхід К. Шеннона і Н. Вінера базувався на новому розумінні поняття знання і призвів до перегляду багатьох традиційних уявлень в цій області. Шеннону вдалося зв'язати інформацію з теорією ймовірності і математичною інтерпретацією теорії ентропії. Математичне поняття інформації було визначено шляхом обчислення вимірювань в ступінь невизначеності різних станів системи. Завдяки серйозному переосмисленню поняття знання соціальна теорія змогла вийти за рамки традиційної гносеологічної проблематики, змінити парадигмальні установки в пізнанні суспільства. Зокрема, ідеї Нікласа Лумана почерпнуті безпосередньо з математичних кібернетичних теорій.

Луман розглядає теорію комунікації в якості основи всієї теорії соціальних систем, ототожнюючи комунікацію і суспільство. У той же час Луман розриває з традиційним уявленням про комунікацію як передачу повідомлення від передавача до приймача. Замість цього комунікація розуміється як цілісний процес, який визначається саме за допомогою своєї функції – створення соціальних систем. На його думку, «комбінація системної теорії та теорії комунікації вимагає поняття комунікації, що дозволяє сказати, що всі комунікації виробляються тільки комунікацією ...» [1, с. 32].

Комунікація є в трактуванні Лумана процесом потрійної селекції: інформації, повідомлення і розуміння. Спочатку з ряду можливих подій вибирається одна в якості інформації, потім вибирається певна дія, щоб повідомити цю інформацію і, нарешті, у розрізненні між селекцією інформації та повідомлення, відбувається розуміння. Разом з розумінням завершується комунікативний акт.

Інформація в інтерпретації Лумана є не структурою, а подією. Луман визначає інформацію як «подія, яка змінює стан системи» [3, с. 71]. Коли

інформація з'являється, вона не зникає безслідно, а залишає структурний ефект, змінюючи стан системи. Реагуючи на цю зміну, змінюється вся система. Луман підкреслює, що інформація завжди функціонує як «нова», що створює сенс. Повторення новини вже не несе в собі інформації.

У цій моделі немає місця для передавача і приймача інформації. Комунікацію можна розкласти, приписуючи її діючому джерелу, персоні, і тим самим трактуючи її як дію з передачі повідомлення. Луман підкреслює, що концепція комунікації як повідомлення, а значить, як соціальної дії, є спрощенням моделі комунікації. Персони – це адреси, до яких приписується комунікація, а не творці комунікації. Комунікація в цій концепції – сама по собі репродукований процес. Луман приходить до провокативної тези: «Люди не можуть комунікувати, навіть їх мозок не може комунікувати, навіть свідомість не може комунікувати. Тільки комунікація може комунікувати» [3, с. 71]. Про людей, як суб'єктів та об'єктів комунікації, в луманівській моделі не заходить мова про те, що комунікація моделюється на зовсім іншому рівні, описується іншою понятійною мовою.

Чому взагалі відбувається комунікація за Луманом? Поки комунікація триває, вона продукує все нові і нові комуникативні сполучення. Комунікація існує тільки тоді, коли вона сама комунікує. У той же час Луман говорить про «неймовірність комунікації». Безперервність комунікації забезпечується медіумами комунікації, серед яких на першому місці знаходиться мова. Луман відзначає здатність мови, яка здатна забезпечити продовження комунікації завдяки тому, що її комуникативні функції практично неможливо ігнорувати учасникам комунікації. У той же час комунікація не пов'язана з мовними формами. Комунікація може відбуватися і без слів. Мова, будучи довільно конструйована системою, здатна створювати системи високої комплексності і служить найбільш зручною формою для передачі сенсу.

Глибокий сенс має і ідея Лумана про єдність зміни та збереження в процесі «самовідтворюваних комунікацій», як, втім, і всіх елементів суспільних систем. «За кожною комунікацією – в системі слідує неідентична комунікація, але вона відповідає загальному комуникативному коду системи, її змістом, і завжди обумовлена комунікаціями, що відбувалися раніше» [5, с. 294].

У числі перших проблем спілкування, які зачіпає найпотаємніші

глибини людської особистості, в ХХ столітті звернувся Карл Ясперс. У комунікації він бачив шлях до справжнього людського існування і надавав йому настільки важливого значення, що його праці доречно назвати «філософією комунікації». Основною сферою позитивістського типу світогляду, за Ясперсом, є наука. Але за Ясперсом, світ взагалі не можна мислити як предмет, як об'єкт пізнання або місце для вкладання практичної дії. Людину ж можна розглядати об'єктивно. Людину, за Ясперсом, треба зрозуміти як екзистенцію. Ясперс розглядає комунікацію як одну з основних моментів екзистенції. Що є людина і що є для людини, знаходиться в комунікації. Оскільки не існує екзистенції поза комунікацією, остільки поза комунікацією не може бути і свободи. Вступ до комунікації – зрозуміло, екзистенціально є умовою свободи особистості. З точки зору Ясперса, комунікація – це не те спілкування, в якому людина грає певні соціальні ролі. У екзистенціальній комунікації виявляється, що таке сам "актор", хто які грає різні ролі. Екзистенція, за Ясперсом, не може бути опредметнена, але вона може спілкуватися з іншою екзистенцією, і комунікація, можливість повідомлення з іншим індивідом, можливість бути зрозумілим, почутим і є критерієм, за яким свободу і екзистенцію можна відрізнити від свавільства.

Значний крок у розвиток теорії комунікації зробив Юрген Габермас. Перш за все слід зазначити, що у німецького філософа комунікаційний підхід передбачає більш широке розуміння і вживання самого поняття «комунікація», яке розглядається не стільки як односторонній механізм функціонування системи поширення інформації за допомогою технічних засобів і найпотужніше знаряддя маніпуляції суспільною свідомістю, що широко використовується різного роду ідеологіями, скільки як спосіб здійснення зв'язку та взаємодії людей в соціальній сфері, відмінною рисою якої є продуктивний, конструктивний діалог. У діалогічній формі може бути представлена і комунікація між суспільством і наукою.

На думку Габермаса діалог повинен здійснюватися через відкриті раціональні структури комунікацій як процес критико-рефлексивного обговорення актуальних соціальних проблем і способів їх вирішення. В якості його найважливіших і основних принципів передбачається не тільки високий рівень критичної рефлексії, але також і розуміння ситуації, здатність до раціонального соціального прогнозування. Ці принципи лягли в основу одного з центральних понять теорії Габермаса – комунікативної

раціональності, – яке вводиться їм для позначення процедури раціонально-критичного обговорення соціальних проблем. Як об'єкт філософського і методологічного аналізу комунікативна раціональність відноситься до типу некласичної раціональності, будучи однією з її конкретних сучасних форм. Головною її метою виявляється не відтворення соціальних зразків і механізмів, а створення нових підходів до соціальної реальності, а також виявлення нових норм, цінностей і містяться в них культурних смислів, які могли б послужити орієнтирами як для розвитку суспільства, так і самої людини.

В якості головної особливості комунікативної раціональності слід відзначити те, що в теоретичних конструкціях, перш за все гіпотетичних, основний зміст комунікації співвідноситься з виробленням проектно-конструктивного ставлення до соціальної реальності, спрямованої на комунікативну практику, тобто на формування нових цілей, соціальних програм і проектів. Що розуміється таким чином комунікація в гіпотетичних конструкціях розглядається як засіб для досягнення суспільної гармонії і нового історичного консенсусу.

Найважливішою характерною рисою комунікативної раціональності є вимога того, щоб проектні концепції перевірялися в практичному дискурсі. Здійснення скоординованих конкретних дій в заданому напрямку є її кінцевою метою. Такий багатий понятійний зміст дає підставу розглядати комунікативну раціональність не тільки як ідеальну теоретичну конструкцію, яка ставить собі за мету виробництво теоретичного знання, а й як соціокультурну модель. Маючи лише гіпотетичний статус, вона, тим не менш, є формою конкретної соціальної орієнтації. Зокрема, Габермас пов'язує з комунікативної раціональністю подальший розвиток в сучасному громадянському суспільстві процесів демократизації, активізації громадськості, ефективності соціальних інститутів та ін.

Габермас визначає механізми комунікації, виходячи з внутрішньої структури мови: суб'єкти вступають в комунікацію, прагнучи досягти взаєморозуміння або консенсусу. Схема консенсусу зумовлює динаміку комунікації: суб'єкти прагнуть до досягнення згоди, і, не дивлячись на те, що згоду не завжди можна досягти, дана інтенція визначає суть комунікативного процесу. В якості схеми досягнення консенсусу виступає принцип комунікативної раціональності, який передбачає можливість аргументування висловлювання. Консенсус як ідеальна модель комунікації

задає модель соціальної дії в сучасному інформаційному суспільстві: згода щодо значущості власних вимог передбачає згоду щодо світу як горизонту комунікації, і в цьому сенсі спотворення в комунікації розглядаються як спосіб відхилення ідеальної моделі.

Друга половина ХХ століття – це початок нової ери, перехід до електронних медіа. Нові ЗМІ або нові медіа – термін, який в кінці минулого століття стали застосовувати для інтерактивних електронних видань і нових форм комунікації виробників контенту з споживачами для позначення відмінностей від традиційних медіа, таких як газети, тобто цим терміном позначають процес розвитку цифрових, мережевих технологій і комунікацій. Конвергенція і мультимедійні редакції стали буденними елементами сьогоденної журналістики. Йдеться перш за все про цифрові технології.

Нові тенденції в комунікативних процесах пов'язані з комп'ютеризацією суспільства, оскільки до 80-х рр. ХХ століття медіа поклалися на аналогові носії. Критика друкарства і захват перед електронними медіа звучить майже як виклик для сучасної інтелектуальної еліти. Дослідження канадського філософа і критика Герберта Маршалла Маклуена відкривають цілий пласт наукової літератури, що отримала назву «теорії мас-медіа». Ці дослідження розглядають феномен комунікації через призму медіа комунікації. Ще Н. Луман фіксував, що реальність мас-медіа стає основоположною сферою людського існування, через яку майже неможливо пробитися до справжньої реальності. Маклуен займається саме цією проблемою – досліджує те, яким чином на нас впливають медіа комунікації.

Маклуен починає з питання «що таке комунікація»? І відповідає на нього просто, як звучить назва однієї з його книг: «Засіб комунікації – це повідомлення». Зрозуміти це, на його думку, непросто, оскільки зазвичай починають намагатися зрозуміти, що несе в собі повідомлення. Воно нічого не несе, точніше, несе в собі інший засіб. Змістом кіно, вважає Маклуен, є роман, змістом роману мова і т.д. Один засіб дає місце іншому засобу повідомлення. Саме за допомогою повідомлень, закладених в природі медіа, в їх формах впливу на психіку, відбувається формування свідомості.

За Маклуеном, виникнення писемності, а в Новий час створення друкарського верстата Гуттенбергом призвели до того, що людина почала

переживати речі, які послідовні одна за одною, лінійно, способом, характерним для візуального сприйняття, на відміну від слухового. У культурах «галактики Гуттенберга» лінія, ряд стали основною моделлю організації будь-якого докладання зусиль.

Поява електричних та електронних засобів масової комунікації (телеграф, телефон, радіо, телебачення) перетворило сучасний світ в якому все, що відбувається, відразу ж – завдяки практично миттєвому поширенню електричного або радіосигналу – стає відомо всім, а кожна нова подія сполучається з іншими. Згідно Маклуеном, електронні ЗМІ сприяють децентралізації світового суспільства та здійсненню максимальної розбіжності з усіх питань, що призводить до наростання нестабільності і потенційної вибухонебезпечності сучасного світу. На заході «книжкової ери» необхідно розлучитися з традиційними формами мислення і способами соціальної, політичної та економічної організації. Для управління цим світом необхідні інженерні, технологічні методи менеджменту, подібні до тих, що використовуються в управлінні сучасною економікою.

Проведений аналіз показав різноманіття концептуальних підходів, які розкривають різні аспекти поняття «комунікація». Резюмуючи, приходимо до висновку, що в даний час термін «комунікація» інтерпретується в трьох основних ракурсах: а) як засіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального і духовного світу; б) як спілкування – передача інформації від людини до людини, від однієї соціальної групи до іншої; в) як передача і обмін інформацією в суспільстві з метою впливу на нього. Однак різноманіття концептуальних інтерпретацій свідчить і про інше: звертаючись до комунікації, ми маємо справу з феноменом і поняттям, у яких глибоке філософське значення. З поняттям, здатним виявитися в фокусі найрізноманітніших підходів, увібрати в себе цілий комплекс цікавих концепцій. Комунікація не просто з'являється в нашому житті як новий предмет або елемент, наприклад, інтернет. Комунікація була і буде завжди, але її всеохоплюючий, загальний характер виявлений тільки в сучасний час, ще вимагає філософського осмислення цього феномена.

Література

1. Луман Н. Понятие общества // Проблемы теоретической социологии / Под ред. А.О. Бороноева. СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1994. – С. 25-32.

2. История философии: Запад – Россия – Восток (книга четвертая: Философия XX в.). М.: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999.- С. 293.
3. Назарчук А.В. Общество как коммуникация в трудах Никласа Лумана / А.В. Назарчук // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С.65-73.
4. Назарчук А. В. Теория коммуникации в современной философии / А.В. Назарчук. – М. : Прогресс – Традиция, 1999. – 320 с.
5. Наука глазами гуманитария / отв. ред. В.А. Лекторский. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 688с.
6. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма /Ю. Хабермас// THESIS, 1993, вып. 2. – С.123-136.
7. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас / [Пер. с нем. Д.В. Скляднева]. – СПб.: Наука, 2000. – 380с.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ИНТЕРПРЕТАЦИЙ ПОНЯТИЯ «КОММУНИКАЦИЯ» В СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОСОФИИ

А.Н. Джалилова

В статье раскрываются основные направления изучения процессов коммуникации в современной философской мысли. Рассматриваются взгляды на природу коммуникации классиков социальной и философской мысли XX века К. Ясперса, Н. Лумана, Ю. Хабермаса, М. Маклюэна. Автор статьи анализирует различные концептуальные подходы, раскрывающие различные аспекты понятия «коммуникация», что свидетельствует о ее всеобъемлющем и общем характере

Ключевые слова: коммуникация, теория коммуникации, экзистенция, диалог.

DIFFERENTIATION OF CONCEPTUAL INTERPRETATIONS OF THE CONCEPT OF «COMMUNICATION» IN MODERN PHILOSOPHY

A.N. Dzhaliilova

The article is revealed the basic directions of study of communication processes in modern philosophical thought. It is considered views on the nature of communication classics of social and philosophical thought of XX century Karl Jaspers, N. Luhmann, J. Habermas, M. McLuhan. The author analyzes the introduction of the concept of scientific revolution of communication, thanks to research in the field of cybernetics and information theory. For a example is the studies of Claude Elwood Shannon and Norbert Wiener of broadcast and information exchange contributed to the theory of communication and its widespread outside the sciences. The author observes that the ideas of German researcher Niklas Luhmann are concerned the theory of social systems directly derived from mathematical cybernetic theories. Luhmann theory considers communication as the foundation of the whole theory of social

systems, which identifies communication and society. It is highlighted and described three selection of communication by N. Luhmann – information, communication and understanding in the article. The communication is approached of German philosopher Jurgen Habermas and provided a broader understanding and application of the concept of «communication» as a way of communication and interaction between people in the social sphere, the hallmark of which is productive, constructive dialogue. It can be submitted a communication between society and science in the dialogue form. It is highlighted the study of Canadian philosopher and critic Herbert Marshall McLuhan, considered the phenomenon of communication through the prism of media communication, how we impact on media communication in the article. The author concludes that referring to communication, we are dealing with the phenomenon and concepts that have deep philosophical significance. Communication has been and always will be, but it is comprehensive, general nature only discovered in modern times, still requires a philosophical understanding of this phenomenon.

Keywords: communication, communication theory, existence, dialogue.